

Kansen voor oude veenontginningen

Beheer van cultuurhistorisch waardevol landschap in Laag Holland en elders in Europa

De veenlagen die zich in Nederland na de laatste ijstijd hebben gevormd, zijn ongeveer sinds de 10^e eeuw na Chr. door mensen ontgonnen om ze bruikbaar te maken voor de landbouw. Veel van die allereerste ontginningspatronen zijn nog altijd zichtbaar in het landschap, ook al is het landbouwkundig gebruik er in de loop van de eeuwen vaak veranderd. Op dit moment bieden de veenontginningen als weide- en hooilanden een fraai, open en waterrijk landschap, met een hoge cultuurhistorische en (potentiële) natuurwaarde. Vergelijking met Franse, Engelse en Duitse veengebieden laat zien dat er meer mogelijk is.

— Mireille Dosker (Landschap Noord-Holland)

> Laag Holland is een goed voorbeeld van een typisch Hollands veenweidenlandschap. Het omvat het landelijk gebied dat begrensd wordt door Amsterdam in het zuiden, de strandwallen en duinenrij in het westen, Alkmaar in het noorden en het IJsselmeer in het oosten (Zaanstad en Purmerend uitgezonderd). Het gebied heeft een oppervlakte van 51.400 ha en er wonen ongeveer 110.000 mensen. De verstedelijkingsdruk is er groot, vooral vanuit Amsterdam en Zaanstad. Maar al bij de uitbreiding van Amsterdam in 1921 is de waarde van het open landelijke gebied ten noorden van de stad erkend. Op dat moment is meteen een ruimtelijk beschermingsregime ingesteld. Aan het begin van de 21e eeuw zijn voor heel Laag Holland als kernkwaliteiten aangewezen: de veenpakketten, de talrijke archeologische vindplaatsen, de middeleeuwse strokenverkeveling en historische watergangen, het geometrische inrichtingspatroon van de droogmakerijen, de karakteristieke dijk- en lintdorpen, de grote openheid van het landschap en de weide- en moerasvogels.

Kernkwaliteiten

Veel verschillende aspecten maken die kernkwaliteiten van de veenweidegebieden zo bijzonder: er zijn plekken waar de veenlagen meer dan tien meter dik zijn. En we hebben het over ongeveer 1100 archeologische vindplaatsen, veelal daterend uit de late middeleeuwen. De enige ondergrond heeft immers, zolang deze nat wordt gehouden, een goede conserverende werking op de archeologische resten. Ook hechten mensen veel (wetenschappelijke en beleevings)waarde aan de

Karakteristieke
veenverkevelingen in
Laag Holland

Westzaan, een van de
kenmerkende lintdorpen
van Laag Holland

middeleeuwse strokenverkavelingen en watergangen, ook al zijn de percelen later soms weer herverkaveld, bijvoorbeeld na overstromingen of na turfwinning. Deze verkavelingen, samen met de karakteristieke dijk- en lintdorpen langs een ontginningsas, staan bij Amsterdam Marketing op dit moment te boek als 'Old Holland'. En de openheid van het landschap, met veel licht en de lage horizon wordt door veel bewoners sterk gewaardeerd, evenals de moeras- en de weidevogels (hoewel de populatie ten opzichte van de jaren vijftig van de vorige eeuw is afgenomen). Het Rijk en provincie Noord-Holland hebben zorgvuldige democratische processen doorlopen om de kernkwaliteiten vast te stellen. Vervolgens heeft provincie Noord-Holland een maatschappelijke kosten-batenanalyse laten uitvoeren en besloten om voor sommige deelgebieden het regime 'functie-volgt-peil' toe te passen. Dit houdt in dat in die gebieden minder ontwaterd wordt, zodat het veen er zoveel mogelijk behouden blijft en er minder sprake is van maaiveldddaling en CO₂-uitstoot. Het huidige landgebruik, vooral grasland met koeien, schapen of paarden, heeft in zo'n regime een aangepaste bedrijfsvoering nodig, met een constant hoog waterpeil. Een andere vorm van landgebruik biedt wellicht de teelt van specifieke gewassen, die een hoog waterpeil verdragen. In Laag Holland wordt hard gewerkt aan het onderzoeken van beide commerciële opties.

Schaakbordpatroon

Vergelijkbare veenweidenlandschappen zijn niet alleen elders in Nederland te vinden maar ook in het buitenland. De Somerset Levels and

Moors in Engeland bijvoorbeeld hebben een heel vergelijkbaar, relatief open, water- en weelderig deltalandchap. Ook hier is goed te zien dat het een door mensen aangelegd landschap is. Vooral de ontginning van de late 18^e eeuw heeft zijn stempel op het landschap gedrukt, met een regelmatige verkaveling, een 'schaakbordpatroon': grote en kleinere blokvormige kavels die zijn gevormd tegelijk met een aantal ontwateringswerken. Greppels en sloten wateren af op de centrale ontwateringskanalen, die op hun beurt afwateren op de rivieren en grotere kanalen. De archeologische vondsten zijn er spectaculair waaronder een houten wegensysteem van ruim 5.000 jaar oud. Een groot verschil met onze Nederlandse veenweidegebieden is de bewoningsgeschiedenis. De Somerset Levels and Moors zijn in de regel ontgonnen vanaf de hoger gelegen, droge randen eromheen en bewoning in de veenweidegebieden zelf komt dan ook van oudsher nauwelijks voor. In Nederland ging de ontginning meestal gepaard met bewoning op de oever van de ontginningsas, bijvoorbeeld een veenriviertje. Maar wat betreft openheid zijn er wel weer grote overeenkomsten met onze veenweiden: de centrale delen van de Moors zijn vrijwel boomloos. Alleen de uitgeveen-de gebieden zijn na vervening meestal ingericht als natte natuurgebieden, met in de minst natte delen extensieve veehouderij, en in andere delen kleine meren met rietlanden en (moeras)bossen. De graslanden (zo'n 35.000 ha), moerassen en uitgestrekte rietvelden zijn een goede biotoop voor weide- en moerasvogels.

Gemeenschappelijk eigendom

Een vergelijkbaar gebied in Frankrijk is het Franse Les Marais du Cotentin et du Bessin. Deze voormalige moerassen in het zuidwesten van Normandië worden gekenmerkt door veel openheid, water, weide- en moerasvogels, karakteristieke verkavelingen en watergangen, archeologie en, net als in de Levels and Moors, bewoning vooral langs de randen. In kleine reservaten vindt nog veenvorming plaats. Ook wordt er nog hier en daar turf gewonnen (net als in de Levels and Moors overigens). Bijzonder is dat zo'n 8.000 van de ca. 25.000 ha wei- en hooilanden in les Marais du Cotentin et du Bessin sinds de 10^e, 11^e eeuw nog altijd in gemeenschappelijk eigendom zijn, en de helft hiervan ook zelfs nog in gemeenschappelijk gebruik. De koeien en paarden worden – voordat ze 's zomers die gemeenschappelijke weiden in mogen – gekeurd (om besmetting te voorkomen) en gemerkt. Het in het gebied nog aanwezige veen bevindt zich vooral onder deze gemeenschappelijke weiden.

Recreatie

Het Teufelsmoor ligt tussen de Duitse stad Bremen en de Waddenzee. Het ligt in een smeltwaterdal uit de laatste ijstijd en is ongeveer 50.000 ha groot. Ook dit gebied is een zeer open cultuurlandschap met vooral graslanden. Het is een voormalig hoogveengebied, met bij de loop van de rivieren laagveen. Het Teufelsmoor heeft 75 zogenaamde Findorff Siedlungen: nederzettingen uit de 18^e eeuw. Het zijn langgerekte linten van boerderijen met land ertussen en erachter. Buiten deze linten is in het veengebied nauwelijks be-

De veenweiden van Somerset Levels and Moors vormen samen met de in de 18^e eeuw gegraven watergangen een soort schaakbordpatroon. Wandelpaden zorgen voor toegankelijkheid van het gebied.

Beweiding in les Marais du Cotentin et du Bessin (Normandië)

bouwing te vinden, wel op de geesten (zandgronden) ertussen en eromheen. Het natuurgebied van het Teufelsmoor dient tegenwoordig als uitloophet gebied voor de bewoners van Bremen en omgeving. Voorzieningen voor dag- en verblijfsrecreatie bieden mogelijkheden om het veenlandschap optimaal te beleven met horeca en verblijfsrecreatie aan de rand, enkele fietspaden die het gebied doorkruisen, met daaraan getakte wandelpaden voor kleine of grotere ommetjes. Verder zijn er vaargelegenheden over de doorgaande rivieren, een uitkijktoren, en een systeem van zogenaamde 'Melkhuser' met zelfbediening, bevoorrad door de dichtstbijzijnde boerderijen. Het contrast tussen de intensieve landbouw bij de Siedlungen en de extensief beweeide natuurgebieden is groot. Vernatting bij de Siedlungen zou nog meer veenbehoud garanderen, maar daarvan is geen sprake, simpelweg omdat de erven er (in tegenstelling tot de situatie in de meeste Nederlandse veenweiden) behoorlijk laag liggen en dan onder water zouden lopen.

Renaturierung

En als vierde voorbeeld van veenweidegebieden in de ons omringende landen: het Eider-Treene-Sorge-Gebiet, nog wat noordelijker in Duitsland (Sleeswijk-Holstein). Ook dit is een oud, in cultuur gebracht veenlandschap. Er zijn nog

veendiktes te vinden van circa acht meter. En ook dit landschap heeft een sterk open karakter en een lange ontginningsgeschiedenis. Het wordt ontwaterd door brede sloten. Bewoning vindt net als in de andere genoemde gebieden plaats langs de randen, op de hoger gelegen delen. Op dit moment is er opvallend veel akkerbouw, met sterke ontwatering. Andere deelgebieden worden extensief gebruikt als weide- of hooiland. De graslanden hiervan zijn belangrijk als broed- en rustplaatsen, in het bijzonder voor weidevogels. Ongeveer 25 jaar geleden heeft de regionale overheid een flinke som geld vrij gemaakt om in het Eider-Treene-Sorge Gebiet deelgebieden aan te kopen en ze in te richten voor natuur, recreatie en extensieve landbouw. Dit om ontvolking tegen te gaan. Inrichting van de deelgebieden vond plaats na overleg en onderhandeling tijdens rondetafelgesprekken met boeren, jagers (veelal grondeigenaren), omwonenden, natuurbeheerders en andere belanghebbenden. Vooral de jagers bieden geregeld weerstand tegen de beoogde 'Renaturierung', omdat ze bang zijn voor achteruitgang van de wildstand, zodra vernatting wordt ingezet. De eerste onderzoeken wijzen echter het tegendeel uit.

Toegankelijkheid

Een van de gemene delers is dat in al deze vijf

'Renaturierung' in het Teufelsmoor ten noorden van Bremen

foto Daniel Loos

Foto's Daniel Looos

Veenvorming en extensieve veehouderij, Wildes Moor (Eider-Treene-Sorge Gebiet)

gebieden het bewustzijn groeit dat het karakteristieke landschap van de veenontginningen niet alleen een grote waarde vertegenwoordigt voor de landbouw (en soms de jacht), de cultuurhistorie, de natuur en het landschap, maar ook voor de klimaat economie (kosten en baten van bijvoorbeeld koolstof- en waterbeheer), de volksgezondheid, de recreatie en het toerisme. Opvallend is dat de andere landen verder zijn in het uitbaten van dat veenlandschap voor recreatie en toerisme dan Nederland. De onderzochte Bundesländer van Duitsland kopen vooral gebieden aan en richten die vervolgens in voor natuur (Renaturierung, veenvorming) en recreatie, terwijl Frankrijk juist focust op behoud van het boerenlandschap en versterking van de regionale identiteit. Engeland richt zich op conservering van het veenlandschap, ook al is het erg moeilijk om het benodigde efficiënte waterbeheer hoger op de politieke agenda te krijgen. De toegankelijkheid van de veenweiden is hier van oudsher goed geregeld met het 'everyman's right' (recht van overpad). Engelse natuurorganisaties kopen gebieden pas aan nadat ze uitgeveend zijn (en dus gezakt in prijs).

Bemoedigend

Nederland concentreert zich, met toenemend politiek draagvlak, op behoud van het veenlandschap in combinatie met doorontwikkeling van

het boerenbedrijf. Dit gebeurt vanuit de wetenschap dat het huidige agrarisch gebruik met voortgaande ontwatering zorgt voor het gestaag verbranden van het veen, met als gevolg toename van CO₂ in de atmosfeer, daling van het maaiveld en dus hoge maatschappelijke kosten. Nederland kiest dus niet zoals Duitsland voor meer natuur, maar enigszins vergelijkbaar met Frankrijk, voor ondersteuning van het boerenbedrijf. Het idee is om boeren te helpen met een bedrijfsvoering die een hoog waterpeil verdraagt. Er wordt op kleine schaal geëxperimenteerd met vernatting door peilgestuurde drainage in de traditionele melkveehouderij en het telen van natte gewassen. De eerste marktverkenningen van beide inspanningen om de veenpakketten te behouden zijn bemoedigend, maar er zijn nog veel vragen en er is nog een lange weg te gaan. Daarbij groeit het besef dat de veenontginningen de laatste duizend jaar veel constanten hebben laten zien wat betreft verkavelings- en bewoningspatroon, maar tegelijk een allerminst statisch landgebruik. Akkerbouw, veeteelt, visserij, opnieuw akkerbouw, tuinbouw, opnieuw veeteelt: ze hebben door de eeuwen heen in de veenontginningen naast elkaar bestaan of elkaar opgevolgd. Dit landschapstype heeft altijd een veranderlijk landgebruik gehad, nieuwe veranderingen hoeven daarom geen onverkomelijk

bezwaar op te leveren. De kunst is alleen om die twee bewegingen goed op elkaar te laten aansluiten: behoud van het landschapstype en tegelijk ontwikkeling van aangepaste of nieuwe vormen van landgebruik. Het voordeel voor Nederland daarbij is dat ons land zich bevindt op een keuzemoment en dat het daarbij kan leren van de ervaringen van Duitsland, Frankrijk en Engeland. Tegelijk is het voor die andere landen interessant om te zien of de Nederlandse aanpak ook voor hen nieuwe bruikbare perspectieven biedt.<

m.dosker@natuurlijkezaken.nl

Mireille Dosker werkt bij Natuurlijke Zaken van Landschap Noord-Holland. In opdracht van en samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en provincie Noord-Holland doet ze vergelijkend onderzoek naar duurzame beheermogelijkheden voor cultuurhistorisch waardevolle veenontginningen. Het rapport met de bevindingen verschijnt in 2017.

Het onderzoek van Mireille Dosker bouwt voort op het project Kernkwaliteiten Nationaal Landschap Laag Holland. Systematische nulmeting en verwerkt onder andere de bevindingen uit het project 'Veen-gesprekken, drie debatten over innovatie en landschap in Laag Holland' van Landschap Noord-Holland, en de eerste resultaten van de projecten 'Omhoog met het Veen' van Rijksuniversiteit Nijmegen en Landschap Noord-Holland en 'Innovatie Programma Veen' van Landschap Noord-Holland, Provincie Noord-Holland, de agrarische natuurvereniging Water, Land en Dijken en het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier. Het onderzoek van Dosker focust vooral op waarden en betekenis, internationale vergelijking en mogelijke keuzes voor de toekomst.